

LIETUVIŲ KALBOS DVISKIEMENIŲ DAIKTAVARDŽIŲ KIRČIAVIMO VARIANTAI

BONIFACAS STUNDŽIA

0. Faktai šiam straipsniui rinkti iš „Lietuvių kalbos žodyno“ dvylikos tomų [LKŽ, 1941–1981] ir papildyti iš visų įmanomų šaltinių: spausdintų darbų (ypač minėtini [Grinaveckis, 1976; LKA, 1977; LKT, 1970; Otrębski, 1934; Skardžius, 1935; 1936; Šlapelis, 1940; Vitkauskas, 1976])¹, rankraštinų filologijos kandidato disertacijų, esančių Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos rankraščių skyriuje (ypač svarbios [Grinaveckienė, 1955; Kardelytė, 1961; Morkūnas, 1961; Senkus, 1955]), Vilniaus universiteto lituanistų diplominių darbų, kurie laikomi lietuvių filologijos skaitykloje (ypač pasinaudota autoriaus vadovantu Z. Butkutės-Petrainenės [1981] darbu). Remtasi ir paties straipsnio autoriaus faktais, sukauptais per dialektologines ekspedicijas rytų aukštaičių uteniškių bei panevėžiškių ir vakarų aukštaičių kauniškių tarmėse.

Apsiribota čia tik dviskiemeniais daiktavardžiais, atrinktais pagal E. Fraenkeli [1962–1965] žodyną. Neįtraukti skoliniai², įvairūs naujadarai ir tokie žodžiai, kurių bent vieno varianto nežinomas paplitimas. Sąmoningai atsisakyta ir tokių faktų (išskyrus [LKŽ, 1941–1981] užfiksuotus), kurie, greičiausiai, susiję su prastesniu monoftongų priegaidžių skyrimu rytų ir pietų aukštaičių tarmėse³. Čia turimas galvoje kai kurių 2 a. p. (= akcentinė paradigma) dviskiemenių daiktavardžių perėjimas į 1 a. p.⁴ (pvz., *prōtas, lēkštē, spiēčius, kruōpos*) bei 3 a. p. daiktavardžių perėjimas į 4 a. p. (pvz., *rýtas, ožýs, ožkà*). Šitokie variantai, išskyrus retas išimtis, nefiksuojami „Lietuvių kalbos žodyne“ [LKŽ, 1941–1981], be to,

¹ Straipsnių, kur galima rasti duomenų apie daiktavardžių tarminį kirčiavimą bei kirčiavimo gretybes, čia ir suminėti neįmanoma. Ypač daug jų buvo išspausdinta žurnaluose „Lietuvių kalbotyros klausimai“ (t. 1–21) ir „Kalbotyra“ (t. 1–33).

² Jų kirčiavimas analizuotinas atskirai.

³ Naujausi instrumentiniai ir audiciniai tyrinėjimai atmeta kategorišką teiginį, kad rytų aukštaičiai priegaidžių neskiria, žr. [Kosienė, 1982, p. 68–70 ir lit.]. Tačiau vargu ar dabar kas ginčys, kad rytiečių monoftongų priegaidžių skirtumas ne toks ryškus, kaip, pavyzdžiui, žemaičių ar vakarų aukštaičių (kauniškių), žr. [Pakerys, 1982, p. 153–154].

⁴ Šį dialektologams šiaip jau žinomą faktą kiek plačiau yra svarstęs Z. Zinkevičius [1979, p. 91–92]. Mokslininkas, be kita ko, labai teisingai nurodo, kad kirčiuočių mišimo reiškinį nedera painioti su kirčio atitraukimo dalykais [Zinkevičius, 1979, p. 93].

jie paprastai būdingi tik vidurinėsios ir ypač jaunesniosios kartos atstovams, taigi, rodos, atspindi pačias naujausias lietuvių kalbos kirčiavimo raidos tendencijas, reikalaujančias specialaus tyrinėjimo.

1. Lietuvių kalbos kirčiavimo variantai bent kiek išsamiau nėra tyrinėti. Neturime apie juos nei kokių statistinių žinių, mažai žinome apie kirčiavimo gretybių paplitimą tarmėse, atskirų kirčiavimo paradigų produktyvumą ir t. t. Mokslinėje literatūroje paplitęs teiginys, kad lietuvių kalboje įsigalys galūninis vardažodžių kirčiavimas, nėra paremtas bent kiek išsamesne konkrečių faktų analize (aiškesnis vaizdas matyti būdvardžio sistemoje), žr. [Girdenis, 1967; Skardžius, 1935, p. 35–42, 144–155; 1968, p. 58–59; Иллич-Свитыч, 1963, с. 29–30, 41–42, 55]. Dažniausiai svarstomos plintančio galūninio kirčiavimo lietuvių kalboje priežastys [Girdenis, 1967; Иллич-Свитыч, 1963, с. 29–30; Stundžia, 1981, p. 195–196; etc.], bet tai jau kito straipsnio tema, o čia norima pateikti statistinių duomenų apie akcentinius variantus ir jų santykį su kirčiavimo atžvilgiu nesvyruojančiais žodžiais.

2. Pagal straipsnio pradžioje nurodytus principus iš viso atrinkti 329 dviskiemieniai⁵ daiktavardžiai, kurie tarmėse kirčiuojami nevienodai. Didžioji dalis žodžių turi po du akcentinius variantus, rečiau – tris ir labai retai – keturis, pvz.: *aušrą* (2) // *aušrą* (4), *láiškąs* (3) // *laiškąs* (4), *aūkšlė* (2) // *aukšlė* (4) // *aukšlė* (1) 'karpinių šeimos žuvis', *ievą* (2) // *ievą* (4) // *ievą* (3) // *ieva* (1). Varijuojančios kir-

1 lentelė. Kirčiavimo variantai⁶

Kirčiuotė	Kamienas						Iš viso	
	o	(i) ä	ë	(i) jo		K	Skaičiais	%
2 // 4	50	42	43	25	5	–	165	50,2
1 // 3	25	14	9	6	1	5	60	18,2
1 // 4	5	30	7	4	9	–	55	16,7
1 // 2	9	4	7	6	–	–	26	7,9
3 // 4	11	1	4	4	–	–	20	6,1
2 // 3	–	2	–	1	–	–	3	0,9
Iš viso	100	93	70	46	15	5	329	
%	30,4	28,3	21,3	14,0	4,5	1,5		100

⁵ Išimtis – priebalsinio (K) kamieno žodžiai, kurie visuose linksniuose, išskyrus vienaskaitos vardininką, turi 3 skiemenis.

⁶ Pastaba: *jā* kamieno akcentinius variantus sudaro tik 6 žodžiai, todėl jie prijungti prie *ä*-kamienių daiktavardžių. Kaip matyti, straipsnyje operuojama istoriniais kamienais.

čiuotės sugrupuotos poromis (6 variavimo tipai). Tų daiktavardžių, kurie turi po 3 ar 4 akcentinius variantus, atrinktos dvi pagrindinės, plačiausiai paplitusios kirčiutės, pvz.: *ievà* (2) // *ievâ* (4), *aũkšlė* (2) // *aukšlė* (4); kiti variantai arba labai siaurai žinomi, arba abejotini: *ievâ* (3) užfiksuotas iš Kaltanėnų ir Šakynos; *ieva* (1) – iš Kaltanėnų, Molėtų, Salako ir Utenos (matyt, antrosios kirčiutės perėjimo į pirmąją atvejis); *aukšlė* (1) užfiksuota iš Jurbarko (taip kirčiavo ir F. Kuršaitis). Vienas kitas iš neįtrauktų į statistiką variantų, suprantama, gali būti svarbūs kalbos istorijai.

Kaip matyti iš 1 lentelės, statistiškai itin reikšmingai dominuoja šakninio-galūninio kirčiavimo variantai (283 žodžiai arba 86%; $u=14,58 > 3,29$)⁷, iš kurių produktyvumu ryškiai išsiskiria 2 // 4 a. p. gretybės (50,2% visų variantų), pvz.: *aslà, dešrà, kařklas, kâtė* // *katė, kėlis* // *kelys*. Maždaug vienodai yra 1 // 3 (18,2%) ir 1 // 4 (16,7%) a. p. gretybių, pvz.: *bėržas* (1, 3), *kálnas* (1, 3), *pėda* (1) // *pėdà* (3), *kâina* (1) // *kainà* (4), *kúoja* (1) // *kuojà* (4). Beveik visi nebūdingi 2 // 3 a. p. variantai (3 žodžiai arba 0,9%). Šakninio kirčiavimo (1 // 2 a. p.) gretybės iš viso sudaro tik 7,9% (26 daiktavardžiai), o galūninio (3 // 4 a. p.) – 6,1% (20 žodžių), pvz.: *lúotas* (1) // *luótas* (2), *káugė* (1) // *kaugė* (2), *dáigas* (3) // *daigas* (4), *riešas* (3) // *rišas* (4).

Pateikti duomenys rodo esant ryšį tarp daiktavardžio kirčiuočių variavimo ir priegaidžių: labiau linkę varijuoti tos pačios priegaidės žodžiai⁸ (68,4% visų

2 lentelė. Pastovios kirčiutės dviskiemeniai daiktavardžiai⁹

Kirčiutė	Kamienas						Iš viso	
	o	(i) â	ė	(i) jo	K	Skaičiais	%	
4	110	109	26	39	32	–	316	47,6
1	31	67	42	16	11	–	167	25,1
2	47	16	34	42	1	–	140	21,1
3	20	5	1	4	–	11	41	6,2
Iš viso	208	197	103	101	44	11	664	
%	31,3	29,7	15,5	15,2	6,6	1,7		100

⁷ Dėl u kriterijaus ir apskritai rezultatų statistinio vertinimo žr. [Girdenis, 1981, p. 34–35]. Čia ir toliau u kriterijus apskaičiuotas pagal 50% kritinę ribą.

⁸ Kaip jau sakyta, čia neatsižvelgiama į kai kurių lietuvių kalbos tarmių (turbūt ir šnekamosios bendrinės kalbos) naujausius kirčiavimo polinkius.

⁹ Pastaba: (i)u-kamieniai daiktavardžiai į lentelę neįtraukti, kadangi jų akcentinių variantų nerasta; negausūs iâ-kamieniai žodžiai (15) prijungti prie â-kamienių.

gretybų; $u=6,84 > 3,29$, taigi polinkis statistiškai reikšmingas). Ypač šiuo atžvilgiu išsiskiria variantai su cirkumfleksu (2 // 4 a. p.).

Pažymėtinas ir tam tikras akcentinio varijavimo tipų bei kamienų ryšys. Kaip matyti iš 1 lentelės, mažiausiai nuo kamienų priklauso 2 // 4 a. p. variantai. Daugiau negu pusę 1 // 4 a. p. gretybų sudaro (*i*)*ā*-kamieniai daiktavardžiai (54,5%), 1 // 3 a. p. gretybų – *o* ir (*i*)*ā*-kamieniai žodžiai (65%), 3 // 4 a. p. gretybų – *o* kamieno daiktavardžiai (55%). Apskritai dominuoja *o* (30,4%), (*i*)*ā* (28,3%), *ē* (21,3%) ir (*i*)*io* (14,0%) kamienų žodžiai. *K* kamieniui būdingi tik 1 // 3 a. p. variantai, o (*i*)*u*-kamienų daiktavardžių akcentinių variantų iš viso nerasta.

3. Kad būtų galima palyginti akcentinius variantus su žodžiais, kurių kirčiuotė pastovi, pagal tuos pačius principus buvo atrinkti ir kirčiavimo atžvilgiu nesvyruojantys dviskiemeniai daiktavardžiai (žr. 2 lentelę).

Kaip rodo 2 lentelės duomenys, pagal produktyvumą aiškiai išsiskiria ketvirtoji kirčiuotė (47,6%), „atsverianti“ pirmąją (25,1%) ir antrąją (21,1%) kartu sudėtas, o trečioji – pati neproduktyviausia (6,2%)¹⁰, taigi nežymiai (statistiškai nereikšmingai) vyrauja galūninio kirčiavimo daiktavardžiai (53,8%; $u=1,96$). Daugiau nei pusę (61%) daiktavardžių yra *o* (31,3%) ir (*i*)*ā* (29,7%) kamienų, *ē* ir (*i*)*io*-kamienų žodžių dvigubai mažiau (30,7%), o *i* kamienas sudaro 6,6%, *K* kamienas – tik 1,7%. Pažymėtina *o* : (*i*)*ā* (208 : 197) ir *ē* : (*i*)*io* (103 : 101) kamienų kiekybinė koreliacija (santykis apytikriai 1 : 1)¹¹.

Kaip akcentinių variantų atveju, taip ir čia esama šio tokio ryšio tarp kamienų ir kirčiuočių, pavyzdžiui, 69,3% 4 a. p. žodžių sudaro *o* ir (*i*)*ā*-kamieniai daiktavardžiai, 80,7% 2 a. p. žodžių yra *o*, *ē* ir (*i*)*io*-kamieniai, 40,1% 1 a. p. daiktavardžių sudaro (*i*)*ā* kamieno žodžiai, o didžiąją 3 a. p. dalį – *o* ir *K* kamienų daiktavardžiai (75,6%). Pažymėtinas išskirtinis *K* kamieno ryšys su 3 a. p. (100%), o *i* kamieno – su 4 a. p. (72,7%), taigi su galūniniu kirčiavimu¹². Šis polinkis ir statistiškai reikšmingas: *K* kamieno – savaime suprantama, o *i* kamieno atveju $u=2,66 > 2,58$ (99% tikimybė). Į galūninį kirčiavimą šiek tiek linkę ir *o*, (*i*)*ā* bei (*i*)*io* kamienų daiktavardžiai (atitinkamai 62,5%, 57,8%, 57,4%), tačiau tik *o* kamieno atveju tas polinkis statistiškai reikšmingas ($u=2,87 > 2,58$). Šakninio kirčiavimo daiktavardžių vyravimas būdingas tik *ē* kamieniui (73,8%; $u=4,32 > 3,29$, taigi 99,9% tikimybė).

Vienos kurios kirčiuotės dominavimas *o*, (*i*)*ā*, (*i*)*io* ir *ē* kamienų atžvilgiu

¹⁰ Kad trečioji kirčiuotė iš viso labai neproduktyvi, rodo ir V. Žilinskienės tyrinėjimai: lietuvių publicistikos tekstų didelio dažnumo zonoje 3 a. p. daiktavardžiai sudaro tik 9,83% (personali informacija).

¹¹ Įdomu, kad vyraujantis baltų kalbose daiktavardžio kamienų ir giminių varijavimo tipas yra *o* // *ā* ir (*i*)*io* // *ē*-kamenės gretybės [Stundžia, 1980, p. 83].

¹² Abiejų kamienų daiktavardžiai, kaip gerai žinoma, nyksta, pereina į produktyvesnius (*i*)*io* ir *ē* kamienus [Kazlauskas, 1968, p. 200–218, 262–286].

nors ir ne toks ryškus, bet gana akivaizdus. Pavyzdžiui, šiek tiek daugiau negu pusę *o* (52,9%) ir *(i)ā* (55,3%) kamieno žodžių sudaro 4 a. p. daiktavardžiai, 41,6% *(i)jo*-kamienių žodžių – 2 a. p. daiktavardžiai (4 a. p. – 38,6%), 40,8% *ē* kamieno žodžių – 1 a. p. daiktavardžiai.

Pirmosios ir antrosios lentelės duomenų lyginimas rodo, kad dviskiemių daiktavardžių, kurių kirčiavimas nesvyruoja, yra dvigubai daugiau (664) negu akcentinių variantų. Šitoks santykis ($\approx 2 : 1$) su labai nedideliais nukrypimais akivaizdus ir iš skirtingų kamienių žodžių lyginimo (*o* kam. – 208 : 100¹³, *(i)ā* kam. – 197 : 93, *(i)jo* kam. – 101 : 46, *K* kam. – 11 : 5). Labiau nuo šio santykio atitrūkę *ē* ($\approx 1,5 : 1$) ir *i* ($\approx 3 : 1$) kamienių daiktavardžiai (*ē* kam. – 103 70; *i* kam. – 44 : 15). Tai rodytų, kad *ē* ir *i*-kamienių daiktavardžių kirčiuočių varijavimas yra intensyvesnis už kitų kamienių žodžių a. p. svyravimą.

Iš viso to galima daryti išvadą, kad *o*, *(i)ā*, *(i)jo* ir *K*-kamienių akcentinių variantų santykinis ir absoliutus svoris daugmaž sutampa, o *ē* ir *i* kamieno kirčiavimo gretybių absoliutus svoris apytikriai 1,5 (*ē* kam.) ir 3 (*i* kam.) kartus didesnis už jų santykinį svorį. Taigi *ē* kamienas pagal absoliutų svorį susilygina su *o* ir *(i)ā* kamienais, o *i* kamienas – su *(i)jo* kamieniu. Pirmųjų trijų kamienių (*o*, *(i)ā* ir *ē*) absoliutus svoris lygus 1, t. y. dvigubai didesnis už *(i)jo* ir *i* kamieno absoliutų svorį. Iš šios sistemos visiškai išskirta *K* kamienas, kurio absoliutus (ir santykinis) svoris lygus 1 / 20.

4. Daiktavardžių kirčiavimo variantų, sudarančių trečdalį straipsnyje išnagrinėtų žodžių, ir pastovios kirčiuotės daiktavardžių analizė išryškino pačius bendriausius dviskiemių daiktavardžių akcentinio varijavimo bei kirčiuočių statistinius dėsningumus, kurie gali būti naudingi tiek sinchroniniams, tiek diachroniniams lietuvių akcentuacijos tyrinėjimams bei kirčiavimo praktikai. Svarbiausius dalykus būtų galima taip apibendrinti:

1. Dominuoja šakninio-galūninio kirčiavimo gretybės, kurių pusę sudaro 2 // 4 a. p. variantai.

2. Visai nebūdingas 2 // 3 a. p. varijavimas.

3. Labiau linkę varijuoti tos pačios priegaidės žodžiai.

4. Esama tam tikro ryšio tarp akcentinio varijavimo tipų resp. kirčiuočių ir daiktavardžio kamienų.

5. Pati produktyviausia yra ketvirtoji kirčiuotė, mažiausiai produktyvi – trečioji.

6. Į galūninį kirčiavimą statistiškai reikšmingai linkę *K*, *i* ir *o* kamienių daiktavardžiai, į šakninį – *ē* kamieno žodžiai.

7. *ē* ir *i*-kamienių daiktavardžių akcentinis varijavimas yra intensyvesnis už kitų kamienių žodžių kirčio svyravimą.

¹³ Čia ir toliau pirmas skaičius rodo daiktavardžių, kurių kirčiuotė pastovi, kiekį, antras skaičius – akcentinių variantų kiekį.

АКЦЕНТНЫЕ ВАРИАНТЫ ДВУСЛОЖНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

На основании статистического анализа 329 акцентных вариантов и 664 двусложных существительных с устойчивой акцентной парадигмой (материал отобран по словарю Э. Френкеля) установлены следующие закономерности варьирования и распределения акцентных парадигм:

1. Преобладание баритонного-окситонного варьирования, особенно вариантов 2 и 4 акцентных парадигм (а.п.).
2. Исключительно редкое варьирование 2 и 3 а.п.
3. Статистически значимая тенденция к акцентному варьированию существительных с одинаковой слоговой интонацией.
4. Наибольшая продуктивность 4 а.п., наименьшая — 3 а.п.
5. Статистически значимая тенденция К, i и о-основных существительных к окситонезе, а ё-основных существительных — к баритонезе.

Наиболее важные статистические данные подытожены в двух таблицах.

LITERATŪRA

- Butkutė-Petraitiėnė, 1981 — Butkutė-Petraitiėnė Z. Dviskiėmiėnų daiktavardžių kirėiavimo variantai lietuvių kalboje: Diplominis darbas. — V., 1981.
- Fraenkel, 1962—1965 — Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. — Heidelberg, 1962—1965, Bd 1—2.
- Girdenis, 1967 — Girdenis A. Kodėl įsigali „galūninis“ vardažodžių kirėiavimas. — Kn.: Mokslinė aukštųjų mokyklų dėstytojų konferencija lietuvių kalbos klausimais. Programa ir pranešimų tezės. V., 1967, p. 6—7.
- Girdenis, 1981 — Girdenis A. Fonologija. — V., 1981.
- Grinaveckienė, 1955 — Grinaveckienė E. Mituvos upyno tarmė: Kand. dis. — V., 1955.
- Grinaveckis, 1976 — Grinaveckis V. Kitaip, kaip bendrinėje kalboje, žemaičių kirėiuojami žodžiai ir formos. — Kn.: Fonetinė kalbos sandara. V., 1976, p. 3—28.
- Kardelytė, 1961 — Kardelytė J. Linkmenų tarmė: Kand. dis. — V., 1961.
- Kazlauskas, 1968 — Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. — V., 1968.
- Kosienė, 1982 — Kosienė O. Rytų aukštaičių uteniškių monoftongų priegaidės. — Kalbotyra, 1982, t. 33 (1), p. 61—71.
- LKA, 1977 — Lietuvių kalbos atlasas. T. 1 / Ats. red. K. Morkūnas. — V., 1977.
- LKT, 1970 — Lietuvių kalbos tarmės (Chrestomatija) / Ats. red. E. Grinaveckienė ir K. Morkūnas. — V., 1970.
- LKŽ, 1941—1981 — Lietuvių kalbos žodynas. — V., t. 1—12, 1941—1981.
- Morkūnas, 1961 — Morkūnas K. Rytų aukštaičių pietinė tarmė: Kand. dis. — V., 1961.
- Otrębski, 1934 — Otrębski J. Wschodniolitewskie narzeczce twereckie. Cz. 1. Gramatyka. — Kraków, 1934.
- Pakerys, 1982 — Pakerys A. Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. — V., 1982.
- Senkus, 1955 — Senkus J. Pazanavykio kapsų tarmė: Kand. dis. — V., 1955.
- Skardžius, 1935 — Skardžius P. Daukšos akcentologija. — K., 1935.
- Skardžius, 1936 — Skardžius P. Bendrinės lietuvių kalbos kirėiavimas. — K., 1936.
- Skardžius, 1968 — Skardžius P. Lietuvių kalbos kirėiavimas. — Čikaga, 1968.

Stundžia, 1980 – Stundžia B. Baltų kalbų *o // ā* ir *jo // ē*-kamienių daiktavardžių gretybės klausimu. – In: IV Vissavienības baltistu konference, referātu tēzes. Rīga, 1980, p. 83–84.

Stundžia, 1981 – Stundžia B. Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonomai ir jų reikšmė linksniaavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai. – Kn.: Lietuvių onomastikos tyrinėjimai (= LKK, t. 21). V., 1981, p. 185–198.

Šlapelis, 1940 – Šlapelis J. Kirčiuotas lenkiškas lietuvių kalbos žodynas. – V., 1940 (Antroji laida).

Vitkauskas, 1976 – Vitkauskas V. Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas. – V., 1976.

Zinkevičius, 1979 – Zinkevičius Z. Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos. – Kalbotyra, 1979, t. 30(1), p. 90–93.

Иллич-Свитыч, 1963 – Иллич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. – М., 1963.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Baltų filologijos katedra

Įteikta
1982 m. spalio mėn.